

А.М.Кононенко

Сумський державний університет

ПОГЛЯДИ І.ОГІЄНКА НА РЕЧЕННЯ

У статті висвітлюються проблеми вчення про речення відомого мовознавця І.Огієнка. Зазначається, що, аналізуючи різні методи дослідження речення, І.Огієнко цю проблему вивчає на формально-граматичних засадах.

Авторка вказує на глибину аргументацій та актуальність положень вченого і вважає, що вони повинні бути вивчені і досліджені в наш час, коли українська мова набула право державності.

Ключові слова і словосполучення: синтаксична одиниця, формально-граматичні засади, рідна мова, функціональний статус.

Як зазначає сучасний дослідник В.Д.Шинкарук, «питання про речення є одним із найдискусійніших у синтаксисі» [1, с.56]. Російські і західноєвропейські лінгвісти (К.Ф.Беккер, Н.І.Греч, Ф.І.Буслаєв) речення і його компоненти довгий час вивчали як категорії, що співпадають з логічним судженням і його частинами. Ф.Ф.Фортунатов, А.А.Шахматов вивчали речення як категорії що співпадають з психологічним актом комунікації. У вивченні речення як власне мовної, синтаксичної категорії, яка має свої формальні і змістовні (семантичні) характеристики, склалось декілька напрямлень. В.Матезіус, М.Докулім, Ф.Данеш були прихильниками вчення про речення як про складну неоднотупеневу структуру, одночасно репрезентуючи собою декілька рівнів мовної абстракції. У радянському мовознавстві такий підхід поданий в Академічній російській граматиці (1980), зокрема, в роботах Д.Н.Шмельова, Н.Ю.Шведової, Ю.С.Степанова та інших. Ряд учених (Н.Хомський, Д.С.Верт та ін.) розглядали вчення про речення як теорію, що породжує граматичний і трансформаційний синтаксис. Відомі західноєвропейські мовознавці (І.Рис, А.В. де Грот, Я.Теньєрі та інші) тлумачили речення як синтаксичний ланцюг зв'язків і відношень. О.Експерсен, Л.В.Щерба аналізували речення як одиницю значення. У 60-80-ті роки Т.Ломтев, П.Адамець активно досліджують парадигматичні зв'язки речень і відношення, які організують їх в конкретні системи, а також змістовну побудову речень розглядають В.Т.Ток, Н.В.Артюнова, Є.Падучева і інші.

Відомий мовознавець Іван Огієнко теж вніс свій вагомий вклад в дослідження речення як синтаксичної одиниці. У великій науковій спадщині І.Огієнка почесне місце займають його праці про теорію простого речення. Це, зокрема, такі: «Складня та її зміст» (1938), «Методи вивчення складні» (1938), «Що таке речення» (1935), «Головні та пояснювальні члени речення» (1938), «Інтонція в реченні» (1938).

В основу свого вчення І.Огієнко бере теорію простого речення, підмета й присудка, які запозичені з логіки. У своїй книзі «Складня української мови» (1938), що включає розділи: «Вступ до вивчення

складні» (1935) та «Головні й пояснювальні члени речення» (1938), мовознавець зазначає, що «з одного боку душа складні — речення, звичайно має логічне окреслення», а з «іншого — коли б мова була справді логічна..., то не було б нелогічного в мові, і на цілм світі була б одна мова» [2, с.10]. Однак речення логічне й граматичне — це різні речі. І.Огієнко пропонує два визначення речення — за змістом і з погляду його граматичної будови. З погляду змісту наголошується на цілісності речення, з погляду граматичного, вважає вчений, у реченні повинні бути основні члени, синтаксично пов'язані між собою, об'єднані закінченою інтонацією.

Мовознавець виділяє дві ознаки речення: рефлексійність та інтонацію. Перше, на його думку, полягає в тому, що «речення передає відомість про те, що є, було, чи буде, збільшуючи наші знання» [3, с.143]. Мова йде про одну з основних ознак речення, яка сьогодні кваліфікується як предикативність (присудковість) — «це синтаксична категорія, пов'язана з поняттями часу й модальності, що виражається насамперед присудком» [4, с.256]. З цього виходить, що речення — «це проста, але самостійна форма вираження логічного предиката» [4, с.258]. З погляду логічної предикативності речення відповідно й називають стверджувальними або заперечними.

І.Огієнко наголошує, що слово живе тільки в реченні і що саме наука про речення повинна стати першою наукою для вивчення рідної мови. Відзначаючи важливу роль у кожній мові словосполучень, дослідник підкреслює найважливішу їх роль тоді, коли вони в процесі мовлення набувають форми речень, а для цього потрібні «закінчена цілісність однієї думки та закінчена інтонація». Без цих ознак, вказує вчений, «словосполучення позостаються тільки механічною сполукою слів, а не речення» [2, с.107].

Особливу увагу приділяє І.Огієнко інтонації, без якої неможливе існування жодного речення: «Складня мусить говорити про інтонацію, бо це ж вона перетворює словосполучення на речення» [5, с.15].

І.Огієнко визначає інтонування як внутрішньо-психологічний прояв у мові: «глибина, тонкість інтонації свідчать про інтелігентність мовлення, а якщо так, то її вивчення — один із підходів до піднесення культури мови, а значить і культури її носіїв». [6, с.173]. Отже, підхід відомого мовознавця до інтонування як внутрішнього психологічного прояву в мові виводить на культурологічний погляд на мову.

Рамки речення, зазначає І.Огієнко, завжди окреслюються чітко: два основні члени (підмет і присудок) і три пояснювальні: пояснення іменникове (об'єкт), пояснення прикметникове (атрибут), пояснення прислівникове. Речення з наявним підметом і присудком трактуються як повні речення. Речення з одним головним членом — неповні. У зв'язку з цим односкладні речення І.Огієнко розглядає як неповні. У сучасній українській літературній мові за редакцією І.К.Білодіда однокладні речення також трактуються як неповні [7, с.14].

У підручнику «Рідне слово» (1937) І.Огієнко окреслює основні типи односкладних номінативних речень, в яких формально не пред-

ставлений присудок, «бо він в них зілявся з підметом у одне слово, цебто в них підмет перебрав на себе значення присудка» [8, с.125].

Цікаві думки вчений висловлює стосовно закону економії в мові, який, зокрема, виявляється в неповних реченнях. Неповними він вважає не тільки речення, в яких пропущений основний (головний) член речення, «а й конструкції з відсутньою дієслівною зв'язкою в теперішньому часі: Бог-батько, Земля-мати», що зазначають і підручники з сучасної української літературної мови.

Підмет і присудок, на думку І.Огієнка, необхідно називати основними, не головними тому, що вони «складають основу речення, тим часом як головне в реченні часто передається пояснювальними членами. Тому останні не варто називати другорядними» [9, с.191]. За визначенням вченого «підмет і присудок формують структурно-граматичний стрижень речення, а всі інші, в тому числі, додаток — «іменникове прилягання» в усіх його відмінкових формах, залежні, підпорядковані головним» [10, с.197].

Аналізуючи різні методи дослідження речення, вчений схиляється до думки, що найбільш доцільно вивчати цю проблему на формально-граматичних засадах. У своїй книзі «Складня української мови» (1938) дослідник на широкому теоретичному та практичному матеріалі розглядає «основні та пояснювальні члени речення (пояснення іменникове, прикметникове, прислівникове), речення та їх взаємовідносини, про сполучення слів у реченні, про синтаксичні вживання окремих слів у реченні й словосполученні» [9, с.191].

Чимало синтаксичних коментарів подано в дохідливе історико-етимологічному плані і часто на фоні діалектно-говіркового матеріалу (походження двоскладних речень із займенниковими підметами у формах першої та другої особи однини і множини, родовий відмінок означення коло складеного підмета та інше). На жаль, таких історичних коментарів не мають сучасні вузівські посібники синтаксису української мови.

Цікавими й актуальними є науково-обґрунтовані пояснення, пов'язані з функціонуванням граматичних форм слів як компонентів українського речення.

Проте у «Складні української мови» І.Огієнка можна виявити ряд невідповідностей із сучасним трактуванням і термінологічним означенням синтаксичних явищ. Зокрема, для крапки з комою вживає термін — середник, для дефісу — злучка, для тире — риска, для коми — перетинка та інші.

Отже, об'єктом синтаксису, на думку вченого, є і кожне слово, і кожна граматична форма, бо вони набувають життя лише в реченні. Таким чином, як зазначає К.Шульжук, «виділені синтаксичні одиниці відповідають тим, що розглядаються у сучасних вузівських підручниках з синтаксису української мови (речення, словосполучення, мінімальна синтаксична одиниця)» [9, с.191].

Називаючи складню (синтаксис) «царицею мовознавчих наук, душею науки про мову», І.Огієнко обґрунтовує це тим, «що тільки в реченні оживають і слова, і граматичні форми» [5, с.15]. Провідна

роль речення виявляється і в тому, що найбільше уваги вчений приділяє саме реченню (простому і складному). Тому, як зазначає сучасний дослідник К.Шульжук, і ми з ним цілком погоджуємось, що «думки І.Огієнка з цього приводу є цілком актуальними і сьогодні. Вони співзвучні ідеям функціонального синтаксису» [9, с.191].

Сучасні дослідники по-різному тлумачать питання про природу речення. У «Русской грамматике» 1980 р. визначення речення подається у зіставленні з висловленням. Висловлення визначається як «будь-який лінійний відрізок мовлення, що в конкретній мовній ситуації викликає комунікативну функцію і в цій ситуації є достатнім для повідомлення про що-небудь» [12, с.85]. Обов'язкові ознаки висловлення — певна інтонація і конкретне завдання повідомлення. А речення тлумачиться як «висловлення в основі побудови якого лежить абстрактний граматичний зразок (структурна схема, предикативна основа), спеціально призначений мовою для побудови окремої відносно самостійної одиниці повідомлення» [12, с.85]. Тенденція давати два визначення речення виявляється і в деяких інших працях. Наприклад, І.П.Распопов також дає визначення речення двоюко — як конструктивну і як комунікативну одиниці [13, с.32]. О.Б.Сиротініна розмежовує предикативні одиниці і речення-комунікати [14, с.45-97]. О.С.Мельничук вважає, що речення необхідно вивчати в особливій мовознавчій науці, яка тільки створюється. Для цієї науки він дає визначення речення, як «основну знакову одиницю мовлення, яка формується з мовних знаків нижчого порядку -лексичних, фразеологічних та синтаксичних — і відзначається внутрішньою цілісністю і зовнішньою автономністю, виступаючи поза контекстом у ролі закінченого відрізка мовлення і виділяючись у контексті на єдиному рівні членування» [15, с.14].

Традиційно речення визначається як синтаксична побудова «від крапки до крапки» [16, с.36]. Висловлення розглядають по силі поняття речення як «одиницю мовленнєвого спілкування» [17, с.154]. Залежно від різних теоретичних підходів до речення і висловлення, відмінність висловлення від речення вчені вбачають «в обсязі цих одиниць, у формально-синтаксичному, семантико-синтаксичному та функціональному планах» [17, с.154].

«Речення, яке розглядається з його комунікативного боку, прийнято називати висловленням» [18, с.30]. Комунікативна організація речення пов'язана з його актуальним членуванням. Цей актуальний, комунікативний аспект стосується темо-реальних відношень у висловленні. Отже, як зазначає Д.Шинкарук, «при перетворенні речення (абстрактної мовної одиниці) у висловлення (мовленнєву одиницю), великої ваги набуває словесне членування, істотне для певної ситуації, для відповідного комунікативного завдання» [1, с.56]. У зв'язку з розрізненням аспектів синтаксису, лінгвісти переважно не акцентують увагу на специфіці висловлення, а «інтерпретують його як комунікативний аспект самої структури речення». Тому, як зауважує В.Д.Шинкарук, помітна тенденція не протиставляти речення висловленню» [1, с.56].

Необхідно наголосити, що проблема речення постійно перебувала у полі зору вченого І.Огієнка. У 1935 р. в журналі «Рідна Мова» автор друкує статтю «Що таке речення». За І.Огієнком речення в нашій мові «бувають найрізноманітнішого змісту, найрізноманітнішої форми» [19, с.477]. Особливе розмаїття всіляких типів речення властиве живій народній мові, при цьому в народній мові наявні і деякі відмінності у використанні речень порівняно з літературною мовою.

І.Огієнко наголошує, що в мовознавчій науці існують десятки дефініцій речення: з погляду психологічного, логічного, граматичного, історичного. Аналізуючи погляди О.Потебні, який розглядав речення як вічно змінну категорію, професор І.Огієнко підтримує його думку, що з історичного погляду варто було б давати ряд визначень речення для кожної доби окремо.

У науковій практиці для позначення речення вживається літерне скорочення *Sent* (*Sententia* лат. думка, судження). Основними зовнішньо синтаксичними характеристиками речення є логічна предикативність і атрибутивність. Речення можна аналізувати в різних аспектах. У комунікативному аспекті речення розрізняється як засіб передачі інформації, що вимагає свідомого ставлення до його будови з погляду зручності й ефективності використання. Цей аспект тісно пов'язаний із розумінням мови як знакової системи. «Знаковість мови передбачає свідоме користування нею як будь-якою знаковою системою, боротьбу за її чистоту, унормованість». У семіотичному аспекті речення є складним знаком, комбінацією мовних знаків, що мають свою семантику (значення). Погляд на речення в аспекті «мова — форма свідомості» тісно пов'язаний із тлумаченням зв'язку речення з судженням, мови з мисленням» [4, с.256].

Лінгвістичний енциклопедичний словник В.Далія визначає речення як одну з основних граматичних категорій синтаксису, яка протиставна в його системі слову (і словоформі), а також словосполученню за формами, значенням і функціями. В широкому розумінні цього слова — це всяке, перше-ліпше (від розвернутої синтаксичної побудови (в письмовому тексті від крапки до крапки) до окремого слова чи словоформи висловлювання, яке є повідомленням про щонебудь і розраховане на слухове (у вимові) сприйняття чи зорове (на письмі) сприйняття. Речення може бути простим і складним. В залежності від цілі повідомлення речення можуть бути розповідними, питальними і окличними

«Речення, які мають різну граматичну організацію, але близьку семантичну структуру в деяких дослідженнях розглядаються як трансформи, тобто перетворення одного в інше. Наприклад: «Наступає вечір» — «Вечоріє», «Гримить грім» — «Грім», «Син учиться» — «Син — учень» [20, с.395].

У вузькому граматичному розумінні просте речення — це така одиниця повідомлення, яка утворена за спеціально призначеним для цього граматичним зразком, володіє значенням предикативності (тобто категорією, яка цілим комплексом формальних синтаксичних за-

собів співвідносить повідомлення з тим чи іншим означеним чи неозначеним часовим планом дійсності), і своєю власною семантичною структурою виявляє їх в системі формальних змін і має означальну комунікативну задачу, яка виражається інтонацією і порядком слів. Основними характеристиками простого речення є: його синтаксична структура, яка формується визначальними словоформами (компонентами предикативної основи речення) в їх відношенні один до одного; його семантична структура; порядок слів і інтонація; члени речення як компоненти предикативної основи речення чи її поширювачі слів.

Складне речення — це об'єднання двох або більше простих речень (або їх аналогів) за допомогою сполучників, сполучних слів або сполучних частин (в сполученні з визначеною інтонацією, а часто також і при підтримці лексики) в деяке нове синтаксичне утворення, частини якого виступають один з одним у визначальні синтаксичні відношення. При цьому одна з частин може мати таку формальну організацію, яка простому реченню не властива. В залежності від того, які (засоби) зв'язують частини складного речення, ці речення діляться на складносурядні, (з формально незалежними одною від одної частинами і складнопідрядними (з головною і підрядною частиною), але все ж таки внутрішні відношення частин і в тому і в іншому випадку часто не співпадають з формальною організацією складного речення і семантичні характеристики складносурядних і складнопідрядних речень перехрещуються.

Крім значення предикативності і семантичної структури, в реченні присутні також його функціональне значення, яке зв'язане з розподіленням комунікативного навантаження між його членами. Це значення виражається актуальними членуванням речення і інтонацією. Структурна основа речення не має інтонації, але кожне конкретне речення і всі його форми і модифікації (синтаксичні зміни) обов'язково мають визначену інтонацію (інтонаційний контур).

Речення володіє великим прагматичним потенціалом. Мова подає розмовляючому (пишучому) різнобічні можливості виразити в реченні своє відношення до предмету мови (включаючи її автора), до ситуації, про яку повідомляється (включаючи саму ситуацію спілкування), до адресата. «Ця прагматична тріада, яка реалізується в різних реченнях чи повністю, чи в якійсь своїй частині і яка взаємодіє з його семантичною структурою, робить речення мовною одиницею, яка володіє глибокою і не одноступінчатою змістовною будовою» [20, с.396], — про що неодноразово й наголошував відомий мовознавець Іван Огієнко.

Дослідження 60-80-х рр. ХХ ст. показали, що речення як граматична одиниця не може вивчатись у відриві від його лексичного наповнення. В аналізі речення практично знімається традиційне протиставлення граматичних і лексичних аспектів, яке побутувало до 50-х років ХХ ст. Лексичний фактор становиться одним із важливіших в аналізі речення як синтаксичної одиниці.

Оскільки спостереження вченого І.Огієнка про речення не втратили своєї актуальності і в наш час, тому, як вважають сучасні дослідники,

і ми приєднуємось до їхньої думки, що відповідне перевидання «Складні української мови» (1938) стало б у великій пригоді сучасним студентам, як підручник, що дає наукові знання про речення, «...які постійно розвиваються на всіх етапах історичного розвитку мови» [21, с.195].

Сучасний дослідник В.Пілецький зазначає: «Розуміючи мову як живий організм, І.Огієнко вимагав від учителя розглядати синтаксис не як нудний і нецікавий «показчик знаків препинання», а як науку «про життя груп слів, про життя груп речень, які постійно розвиваються на всіх історичних етапах розвитку мови». Так як учений рішуче виступав проти навчання у школі інтернаціональної граматики, у якій лише приклади взяті з національної мови, «його вимога вивчати синтаксичну специфіку української мови не реалізована в шкільних підручниках і досі» [22, с.150]. Тому й до сьогодні не втратив актуальності заклик І.Огієнка вивчати не синтаксис узагалі, а особливі ознаки рідної мови: «Українська складня повинна виявити нам приптанні прикмети рідної мови, повинна показати нам склад нашого українського речення, повинна показати, що в нашій мові відмінного проти мови російської і словенської» [3, с.96].

Отже, необхідно зробити висновок: оскільки спостереження вченого на речення не втратили своєї актуальності і в наш час, величезна мовознавча спадщина світоча української культури Івана Огієнка повинна бути досліджена, вивчена й поставлена на відповідний науковий рівень сьогодні, коли українська мова розширила свій функціональний статус і набула право державності.

Список використаних джерел:

1. *Д.Шинкарук*. Дискурсивні висловлення в сучасній українській мові // Мовознавство. — 1996. — №6. — С.56.
2. *І.Огієнко*. Складня української мови. — Жовква, 1938. — С. 7, 10, 96, 107.
3. *І.Огієнко*. Складня та її зміст. — Жовква, 1935. — С.143.
4. *Сучасна українська мова*. Довідник / Л.Ю.Шевченко, В.В.Різун, Ю.В.Лисенко / За ред. О.Д.Пономаріва. — 2-ге вид., випр. і доп. — К.: Либідь, 1996. — С.256.
5. *Огієнко*. Що таке речення. — Жовква, 1938. — С.15.
6. *Н.Станкевич*. Методичні засади І.Огієнка в підході до вивчення синтаксису / І.Огієнко. Незабутні імена української науки. Тези доповіді Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 110-ій річниці від дня народження І.Огієнка (26-27 травня 1992 р.). — Львів, 1992. — С.173.
7. *Сучасна українська літературна мова*. Синтаксис / За ред. І.К.Білодіда. — К., 1972. — С.14.
8. *І.Огієнко*. Рідне слово. Початкова грамика української літературної мови. Частина друга: Морфологія й складня. — Жовква, 1937, — С.125.
9. *І.Огієнко*. Головні й пояснювальні члени речення. — Жовква, 1938. — С.4.
10. *М.Чопик, Я.Чопик*. Методичні засади вивчення членів речення у граматиці І.Огієнка / Велетень науки. Матеріали Всеукраїнських науково-педагогічних читань, присвячених вивченню спадщини Івана Огієнка / За ред. А.А.Марушкевич. — К.: Четверта хвиля, 1996. — С. 197.
11. *К.Шульжук*. І.Огієнко про місце синтаксису у науці про мову / Велетень науки. Матеріали Всеукраїнських науково-педагогічних читань, присвя-

- чених вивченню спадщини Івана Огієнка / За ред. А.А.Марушкевич. — К.: Четверта хвиля, 1996. — С.191.
12. *Русская* грамати́ка. Синтаксис. — М., 1960. — Т.2. — С.84, 85.
  13. *Распопов И. П.* Стрoение простoго предлoжения в сoвременнoм русскoм языкe. — М., 1970. — С.32.
  14. *Сиротинина О.Б.* Лекции по синтаксису русскoго языка. — М., 1980. — С.45-97.
  15. *Мельничук А.С.* Аспекти oбщей теoрии предлoжения как единицы рeчи // Проблемы языкoзнания. — М, 1967. — С.17.
  16. *Реферовская Е.А.* Коммуникативная структура текста в лексико-грамматическoм аспекте. — Л., 1989. — С.36.
  17. *Вихованець І.Р.* Грамати́ка українськoї мoви: Синтаксис. — К., 1993. — С.154.
  18. *Ковтунова И.И.* Сoвременный русскый язык.: Пoрядoк слoв и актуальнoе членение предлoжения. — М., 1976. — С.30.
  19. *І.Огієнко.* Щo таке речення // Рідна Мoва. — 1935. — Листопад. — Ч.11. — С.477-488.
  20. *Лінгвістичний енциклопедичний словник В. Даля,* 1969. — С.367.
  21. *К.Шульжук.* Вчення І.Огієнка про речення / Велетень науки. Матеріали Всеукраїнських науково-педагогічних читань, присвячених вивченню спадщини Івана Огієнка / За ред. А.А.Марушкевич. — К.: Четверта хвиля, 1996. — С.195.
  22. *В.Пілецький.* І.Огієнко про зміст синтаксису і принципи його викладання в школі / І.Огієнко. Незабутні імена українськoї науки. Тези доповіді всеукраїнськoї наукової конференції, присвяченoї 110-ій річниці від дня народження І.Огієнка (26-27 травня 1992 р.). — Львів, 1992. — С.150.

The article focuses attention at the problems of well-known linguistic study of I.Ogienko about a sentence. It is outlines that wile analyzing different methods of sentence investigations, I.Ogienko studies his problem from the syntactic and sentence-forming point of view.

The author points the depth of scientist's arguments and actuality of statements and considers that they must be studied nowadays, when Ukrainian language became a state language.

Key words and word-combinations: syntactic unit, syntactic and sentence-forming aspects, mother tongue, functional status.

Отримано: 10.06.2007 р.